

Aleksas GIRDENIS

Vilniaus universitetas

ŠIAURĖS ŽEMAIČIŲ *mē:sà* ‘MĖSA’ – VELDINYS IŠ **mensá?*

I

§ 1. Šiaurės žemaičių tarmės rankraštiniame paminkle „Purpura iszganima mukos Jezusa“ (toliau – „Purpura“), parašytame Kretingos šnektos pagrindu maždaug XIX a. viduryje ar kiek vėliau¹, žodžių kamieno balsis, kilęs iš **ē/*en*, nuosekliai žymimas raide <ę>. Tai matyti kad ir iš šių atsitiktinai paimtų pavyzdžių:

atgręszk akis szyrdyis mona nu pageidyma wysokiu apdaru swietyszku 89v₂₉ ‘atgręšk akis širdies mano nuo pageidimo visokių apdarų svietišku’²; *akiu mona neatgręszczo*³, *ausu neoždaritio* 64v₁₂ ‘akių mano neatgręžčiau, ausų neuždaryčiau’; *isz cielos szyrdyis atsygręsztumem* 128v₂₅ ‘iš cielos širdies atsigręžtumėm’; *kad jau tawys ne bapkięstu, nekarotu tawys* 219r₁₈ ‘kad jau tavęs nebeapkęstų, nekorotų tavęs’; *szyndyina nekoryi apteks raupais nekoryi pasziels, nekoryi nuskięs* 276v₇ ‘šiandieną nekurie (= kai kurie) apteks raupais, nekurie pašėls, nekurie nuskęs’; *O Skięstos kraujusy tawa nekaltas Awyneli* 169v₂₀ ‘o skęstąs kraujuose Tavo (= savo) nekaltas Avinėli!’; *Panely <...> raskaziusy žmoni Skięstonti* 285r₂₄ ‘panelė, <...> raskąžiuose žmonių skęstanti’; *asz tawi*

¹ PURPURA ISZGANIMA MUKOS JEZUSA Ant Dynu Deszimtyis Iszdalita Yr pri Ant apmyslyiema o Dwasyszkas wargusy patiekas, Nobažnam Skaititojou. Metusy 1707 nu W.I M X. ALEKSANDRA DAWGIALY S. Thl. Koznadyie Ordynaryina Wylniuj Dwases Z K M. AFIERAWOTA Ant wysodydiausi Troszkiyma Dusziu Apmyslyiymy tos Mukas milyntiu Storony K. JUZAPA GRYGALAUS SZYMAKA S. Thl: aktualna Bakalarza, topatyis Zoka[na] Kozn: so pazwaleny Wiresnibys. PARDROKAWOTA Diel pazitka Dwasyszka ir par[t]lumoczita isz Lynkiyska at Zemajty[szka] (LLTIB RS, sign. f. 11–356). – Dėl šio rankraščio chronologijos ir tarmės žr. A. Girdenis, Rankraštinės *Purpuros* chronologiniai santykiai su 1759 metų *Žyvatu*, – Archiwum Lithuanicum, VII, 2005, 17–44.

² Tekstų ir tarminių pasakymų atkarpos pateikiamos su vadinamuoju filologiniu vertimu: atisakoma specifinių tarminių galūnių ir nenuoseklių morfonologinių reiškinių, bet išlaikomos sintaksės, žodyno bei žodžių darybos ypatybės. Žodžių reikšmės (skliaustuose po lygybės ženklą) aiškinamos tik išimtiniais atvejais. Atskirų žodžių pavyzdžiai transponuojami tradiciškai – bet tik tada, kai transponavimas nesukuria tokių formų, kurios niekur nėra egzistavusios ir neegzistuoja.

³ Ą išlaikytas dėl š progresyvinio poveikio. Šiaip tariamosios nuosakos vienaskaitos pirmasis asmuo visada baigiasi *-tio* (plg. *neoždaritio* ~ *ne-oždarī-tiō* ‘neuždaryčiau’; smulkiau žr. A. Girdenis, Rankraštinės *Purpuros*..., 23–25 [§ 7]).

dydiaus iszczidisio, tawa zabangais tawi paspęsio 186v₂₀ ‘aš tave didžiaus iščydy-siu, tavo žabangais tave paspęsiu’; *Konygs wondynio szwęsto krapyi* 194r₅ ‘kuni-gas vandeniū švęstu krapija’, *dyina ana bowa paszwęsta Iszpažintojems, o ne Mucelninkams* 297r₁₇ ‘diena ana buvo pašvęsta išpažintojams, o ne mūčelninkams’; *Wejda tawa <...> ysztęs kajpo garborios Skura szonyis padwiesosi* 167r₃ ‘veida tavo <...> ištes kaipo garbوريوس (= kailiadirbys) skūrą šuns padvėsusio’; *Rożon-czio nutęse szuwi pawietres bada ir wajnos* 88v₆ ‘rožančiumi nutęse šūvį paviet-rės, bada ir vainos’.

Ta pati grafema (tiesa, pramaišiu su <yi> = *ei*, pvz.: *szokiyis* 80r₁₁ ~ *šúokęis* ‘šokęsis’, *stojyis* 229v₇ ~ *stúojęis* ‘stojęsis’) rašoma ir nepriešdėlinių būtojo kartinio laiko sangražinių dalyvių vienaskaitos vardininko galūnėse: *siedęs pri stala tary i Anus* 72r₂ ‘sėdęsis prie stalo tarė į anuos (= tarė jiems)’; *i žemy szwęnta i Jeruzolo lej dęs* 123v₁₉ ‘į žemę šventą, į Jeruzolių leidęsis’.

§ 2. Visi šios rūšies pavyzdžiai (kaip ir 1759 m. „Ziwate“⁴), be abejo, buvo ta-riami su nosiniu priešakinės (tam tikrais atvejais – turbūt ir vidurinės) eilės viduti-nio pakilimo balsiu *ē*ⁿ (*àdgręⁿšk ~ atgręžk, nebakpęⁿstę ~ nebakpęstę* ‘nebeapkęs-tų’, *nùškęⁿs ~ nuskęs, paspęⁿšę ~ paspęsiu, siedęⁿs ~ sėdęs[is]...*), veikiausiai ga-lėjusiu bent fakultatyviai kaitaliotis su atitinkamu dvigarsiu. Tokį tarimą tiesiogiai rodytų parašymas *katalyku wyns radyns Zokana Koznadyiu* 62v₁ ‘katalikų vie-nas radęsis zokano Koznadijų’, nes <y> „Purpuroje“ visada reiškia *ę* (*ra-dyns = ràdęns ~ ràdęs[is]* – plg. *dydyly* 3r₂₀ ~ *dę.dęlę* ‘didele’, *tykryie* 27r₂₁ ~ *tękrę-ję* ‘tikrieji’, *wysos swiets* 39v₁₁ ‘visas svietas’). Dabartinė Kretingos šnekta, kaip ir visas centrinis šiaurės žemaičių arealas, čia turi denazalizuotą *ē*, kurio konkre-tesnės savybės labai priklauso nuo pozicijos: dabar, pavyzdžiui, sakoma *prą-gręšk ~ prągręžk, nebakpęstę ~ nebakpęstę* ‘nebeapkęstų’, *nùškęs ~ nuskęs, pa-spęšę ~ paspęsiu, siedęs ~ sėdęs[is], ràdęs ~ ràdęs[is]* ir pan.

§ 3. Ypač įsidėmėtina, kad raide <ę> rašomas ir atvirasis nosinis *ē* (= *ēⁿ*), vėliau denazalizuotas į *ē*: *Ach newdzięczninkiy kaipo dręsi⁵ tejp sakity* 221r₂₀ ‘ak, nevdzienčninke (= nedėkingoji), kaipo dręsi (= drįsti) teip sakyti?’; *Zwaidzie <...> isz wyitas pabiegosi gięsi⁶* 187v₁₁ ‘žvaigždė, iš vietos pabėgusi, gęsta’. Plg.

⁴ A. Girdenis, D. Girdenienė, 1759 m. „Ziwato“ indeksas, Vilnius, 1997, 25–27 (= A. Gir-denis, Kalbotyros darbai (toliau – KD), III, Vilnius, 2001, 298t.).

⁵ Tokią esamojo laiko formą vartojo jau Martynas Mažvydas: *Afch binau ir tatai dręfu czia fakiti* Mž 10₁₇ ‘Aš žinau ir tatai dręsu (= drįstu) čia sakyti’.

⁶ 1759 m. „Ziwate“ *yragęs ~ gęsa* – taisyklingas intarpinis veiksmazodis, dar neturįs stiprina-mojo kamiengalio *-sta* (*wyju Aniołu yr Szwętuju cudnastyjs przjz cudnasty Marios Pannos gięs* ZCh 297₉₋₁₀ ‘visų aniolų ir šventųjų cūdnastis prieš cūdnastį Marijos panos gęsta’).

dabartinių šiaurės žemaičių: *uõor* ^(a)š vės | n a - ð ž d r ê · s ù | | à n ù o r _ t à t à ð k l à u s t ^e \ Jdr ‘o aš vis neiždrėsu ano (= jo) tatai klausti’; *no* k à d | a š t ù o k s | n à d r ò · s ò s \ || v è (s) | | ž a d o _ s a k i t ^e | | e _ n a d r ê · s ò \ | Pln ‘nu, kad aš toks nedrąsus: vis žadu sakyti – ir nedrėsu’; *nûor* v â · k s p r a š i t ^(e) | | n è d r ê · s \ ‘nori vaikas prašyti – nedrėsa’ Trk; *jau* g æ · s (t) ⁷ | t a _ ò g n è s | ì m è s (k) k ù o k ⁱ š á . k a l ^a \ t. p. ‘jau gęsta ta ugnis – įmesk kokį šakalį’; prie šių pavyzdžių šlyja Tirkšlių apylinkėse girdėti *nùšvė·št* ~ *nušvėžta*, *sùtrė·št* ~ *sutrėšta* (plg.: *nušvė·ž^a* ~ *nušvėžo*, *sutrė·š^a* ~ *sutrėšo*, *lû·b* ‘nùšvėš ‘nušvėždavo’, *lû·b* ‘sùtrėš ‘sutrėsdavo’⁸), taip pat tokios daug kur fakultatyviai svyruojančios esamojo laiko lytys kaip *rê·ž* || *rê·ž* ‘rėžia’, *tė·s* || *tė·s* ‘tėsia’.

§ 4. Nuo apžvelgtųjų nuoseklių atvejų kategoriškai skiriasi mė s o s pavadinimas. Visi septyni šio žodžio pavartojimai „Purpuroje“ rašomi su *n e n o s i n e* <e>: *petius sawa tejp dyscyplino soplieszy, kad m e s a nu kawlu atkrytyniey* 255_{V12} ‘pečius savo teip disciplina suplėšė, kad mėsa nuo kaulų atkritinėjo’; *niekumet newalgij m e s o s, wysas dyinas lig metu postyninkawa qnt dounas ir qndyns* 80_{V23} ‘niekuomet nevalgė mėsos, visas dienas lig metų postininkavo ant duonos ir vandens’; *lynciugs krauj yr m e s o s kuna anos pylns* 179_{V14} ‘lenciūgas kraujo ir mėsos kūno anos (= jos) pilnas’; *szmoteli m e s o s <...> iemy i lupas* 296_{r5} ‘šmotelį mėsos ėmė į lūpas’; *m e s a wejda nu kawlu plieszy* 54_{r19} ‘mėsą veido nuo kaulų plėšė’; *ne douna ale m e s a žmonu (!) walgot ir kraui gierat* 72_{r10-11} ‘ne duoną, ale mėsa žmonių valgot ir kraują geriat’; *qnt srienu gielžyis iousta, koryn kuns apauga m e s o* 226_{V11} ‘ant strėnų geležies juosta, kurią kūnas apaugo mėsa’.

Iš šių pavyzdžių galima surinkti beveik visą vienaskaitos paradigmą:

V. *mesa* 255_{V12}

K. *mesos* 80_{V23}, 179_{V14}, 296_{r5}

N. —

G. *mesa* 54_{r19}, 72_{r10-11}

Įn. *meso* 226_{V11}

Vt. —

Kaip matyti, svarstomasis žodis nė apsirikus neparašomas su <ę> (**męsa*, **męsos*...) – nekreipiama dėmesio net į koartikuliacinę šaknies balsio nazalizaciją,

⁷ Jaunesnieji tirkšliškiai pasako ir *gęst*; toks šaknies balsis atrodo seniai įsitvirtinęs dalyviuose – girdėta sakant tik *ùgnⁱ gęstònt^e* ‘ugnj gęstantią’. Sofijos *Vasiliauskaitės-Adomaitienės* liudijimu, Kretingos tarmės (ne šnekotos!) plotui priderančioje Kurmaičių apylinkėje esą *gæⁿst* (greta *kėisas* ~ *kėsas* ‘kemas’ ir pan.).

⁸ Dabartinės šnekotos atžvilgiu lytys su *lû·b* – jau archaizmai. Net gana nejauni žmonės dabar veikiau sakytų, pavyzdžiui, ne *lû·b* ‘sùtrėš’, o *sutrėžda*.

neišvengiamą greta nosinio priebalsio (t.y. pozicijoje [m]—). Jame nebuvo nei nosinio balsio, nei atitinkamo dvigarsio (*en* ar *eN*⁹). Vadinasi, vienaskaitos vardininkas galėjo būti tariamas tiktai arba *mīēsà*, arba *mē·sà*, arba pagaliau *mēsà*.

§ 5. Trečiosios alternatyvos – su trumpuoju *e* – neremtų nė viena lietuvių kalbos tarmė, todėl ji atmetina iš karto. Kiek tikresnė pirmoji galimybė (*mīēsà*) – bent jau kaip variantas, nusižiūrėtas iš aukštaičių. Bet atsisakyti reikia ir jos, nes, pirma, „Purpuros“ tekstas per daug žemaitiškas, kad jame galėtų būti suaukštaitinti visi tokio kasdieniško žodžio atvejai, ir, antra, polifongas *ie←*ē* (= bk *ē*) rašomas tik įprastiniu digrafu, – pavyzdžiui, su *<ie>* yra visos rankraštyje pasitaikiusios žodžio *ménuo* (tarm. *míenōu*) lytys: *mienesi* 5v_{9,13,17}, 78v₂₇ ‘mėnesį’, *mienesy* 22v₁₉ ‘mėnesio’, *Mienou* 206r_{2,7} ‘mėnuo’, *mienesiu* 306r₁₂ ‘mėnesių’.

Nori nenori reikia rinktis antrąją versiją: mėsos pavadinimas „Purpuros“ tar-mėje turėjo ilgąjį *n e n o s i n i* šaknies balsį *ē*. Minėtosios tekste pasitaikiusios to žodžio lytys interpretuotinos taip:

V. *mē·sà*¹⁰

K. *mē·sūos* || *me·sūos*

N. —

G. *mē·sa*

Įn. *mē·sò*

Savo sinchronine fonologine verte šių formų *ē* turėjo būti toks pat kaip garsas, suvienbalsėjęs iš *ei*, pavyzdžiui, formose *kwewaj* 63v₂₄ ~ *krǣ·vâ* ‘(vns. naud.) kreivai’, *kwewoms* 137v₄, 249v₂₄ ~ *krǣ·vūoms* || *kre·vūoms* ‘kreivomis’, *kwewaj* 59v₂₁, 135v₁, 237v₁ ~ *krǣ·vǎ* || *kre·vǎ* ‘(prv.) kreivai’¹¹.

§ 6. Toks mėsos pavadinimo bei jo vedinių šaknies balsis būdingas ir dabartiniams šiaurės žemaičių šnektoms¹² – tai gerai matyti kad ir iš šių rišlios kalbos pavyzdžių:

⁹ Simboliu *<N>* žymimas (ir žymėtinas) vadinamasis nosinis glaidas – tiksliau neapibrėžiamos artikuliacijos nosinis-burninis sklandusis priebalsis (apie jį žr., pvz., J. B l e v i n s, *Evolutionary Phonology: The Emergence of Sound Patterns*, Cambridge, 2004, 121f.). Šiaurės žemaičių šnektose tokia iki šiol neminėta artikuliacija tikrai pasitaiko, – ko gero, net gana dažnai.

¹⁰ Kretingiškiai taria veikiau *mē·sà* negu *mē·sà*, bet šiame straipsnyje taip rašoma tik rišlių frazių pavyzdžiuose. Kitur pasirinkta transkripcija *mē·sà*: ji tradiciškesnė, malonesnė akiai, geriau atstovauja visiems šiaurės žemaičiams ir, svarbiausia, leidžia išvengti tokių įkyrių keimarinių parašymų kaip *mē·sà* / *mē·sà*.

¹¹ Su *<ej>*, *<ei>* šių žodžių šaknis parašyta tik po vieną kartą: *krejwy* 167r₈ ‘kreivi’, *kreiwai* 279r₂₁ ‘(prv.) kreivai’.

¹² Išskyrus, žinoma, idiolektus, labai smarkiai paveiktus bendrinės kalbos: juose sparčiai ima rasti *mīēsà*.

a) kretingiškaiai: *ūzdr.àstàr* | *m.è.s.à* | *válgî.t^e* | *su.pêinù* | *válgî.t^e* End ‘uzdrausta mėsa valgyti, su pienu valgyti’; *vèsr* | *i.bi.kûok* | *gi.vè.nem^a* | *ì.è.(s)* | *žmùogî.st^(e)* | *e.kàps* | *jau.m.è.s^(a)* \ Jdr ‘į by koki gyvenimą įeis žmogysta ir keps jau mėsa’; *no.k^oã.rtà.s* | *tèn* | *kuo.nũors* | *a.m.è.s.èš.k^a* | *bũ.s.* | *pàdiétà* Kl ‘nu, kartais ten ko nors ar mėsiško bus padėta’; *kor.bò.ùr* | *m.è.s^(a)* | *ikàstà* | *bò.ùr* | *tuoki.dò.ubìe* || *jau.bò.m¹³* | *tøn.m.è.s^(a)* | *isèjìem^(e)* | *vèškõn* Pln ‘Kur buvo mėsa įkasta, buvo tokia duobė. Jau buvom tą mėšą išsiėmę, viską’; *e.grù.dũr* | *d^o.v^(e)* | *e.m.è.s.ũ.os* | *d^o.ã.ù^(e)* | *er.kã.ušũs* | *re.ik^è.t^(e)* | *stat^t.t^(e)* Plt ‘ir grūdų davė, ir mėsos davė (valdziai), ir kiaušius reikėjo statyti’; *vèškàs* | *ì* | *brò.ngù.s* | *čæ* | *m.è.s.in.î.e* | *aš.nebvãlgã.u* | *m.è.s.ũ.os* Slnt ‘viskas yra brangus čia, mėsinėje, – aš nebevalgau mėsos’; *dèdì* | *drò.sk^o.st* | *čebò.ł.s* | *šęš.nã.k^o* | *ì* | *nòr.è.r.à* | *kã.rtà.s* | *kuok* | *stèklã.ł* | *šná.pš.s* | *ìnpèl¹⁴* | *tàd.ana.túok* | *jò.u.rũ.zãu^a* | *lãikũos* | *ta.m.è.s.à* Plng ‘dedi druskos, cibulės, šešnako; nu, ir kartais koki stiklalį šnapšės intpili (užpili) – tad ji tokia juo (= labiau) rūžava laikosi, ta mėsa’;

b) telšiškaiai: *išv.è.rs* | *jau.k^o.q* | *kũos.pò.tr^o.st* | *užjìest^e* | *kãũs^o* | *è.tũos* | *m.è.s.ũ.os* | *šãltũos* | *pi.rã.g^a* KlvrŽ ‘išvirs jau kokios putros užėsti, kiaušių ir tos mėsos šaltos, pyrago’; *špièš* | *ú.kin^ì.^(a)kã* | *ìš.m.es.ũ.os* || *priš.lì.t^o* | *jãu* | *m.è.s^o.s* | *ras.ũo* \ Sd ‘(ora) spės ūkininkai iš mėsos: prieš lietuį jau mėsos rasoja’; *vèdòu* | *ãug^(a)* | *anãm* | *túokès* | *ònrèt* | *plãũt.è* || *túokès.m.è.sas* \ Žeml ‘viduj augo anam (= jam) tokios – antri plaučiai – tokios mėsos’; *išplìes^e* | *tu.goz.è.k^a* | *sũ.vèsò* | *m.è.s.ò* \ Trk ‘išplėšė tą guziką su visa mėsa (t.y. su audeklo gabalu)’; *lã.kst^(a)* | *pãr.kèi.mũs* | *kap.m.è.s.in.î.n.k^(a)* | *šõu* t. p. ‘laksto per kiemus kaip mėsininko šuo’ (ė asimiliuotas iš *e*¹⁵, plg. dar: *òns.pri.zì.du.tèn.m.è.s.in.î.e* | *d.è.rb^(a)* ‘anas (= jis) prie žydų ten mėsinėje dirbo’)¹⁶.

¹³ Redukuotas formos *bòuòm* variantas, ypač dažnas atliktinių laikų makroformose (plg. A. Girdenis, Stratifikacinis lietuvių kalbos morfologijos modelis [1984], – KD II 296).

¹⁴ Plg. daugelio šiaurės žemaičių *òn(t)pèlì/òn(t)pili ~ aĩtpili* ‘užpili’. Priebalsis *t* numanomas iš *n*, nepatyrusio „standartinės“ asimiliacijos [*n*] → [*m*]/[–*p*].

¹⁵ Toks pat *è*, asimiliuotas iš *è*, yra senoviniame penktadienio pavadinime *p.è.tnì^è*, plačiai vartotame, pavyzdžiui, Židikų, Pikelių, Vieksnių, Akmenės apylinkėse. Balsių asimiliacijos padarinys yra ir toliau minima alsėdiškių *pietnì^è* (|| *p.è.tnì^è*), didžiajame „Lietuvių kalbos žodyne“ kažkodėl pateikta *p.ètnyčios* straipsnyje su nekorektiškai transponuotu pavyzdžiu *Didžioji p.ètnyčia* (*paskutinis penktadienis prieš Velykas*). (Čia ir toliau remiamasi internetine LKŽ versija – kreiptasi adresu <http://www.lkz.lt/startas.htm>).

¹⁶ Variantas su ilguoju vienabalsiu pastebėtas ir kai kuriose pietų žemaičių varniškių šnektose, pvz.: *al.è.jau.lì.ã.sũo* | *kì.k.ũ* | *gi.vã.è^o* | *tèn.m.à.s.ũo!* || *ta.p.ãš.nabga.l.è.jãu* | *tuos.m.à.s.ũos* | *bavãlgî.t^o* \ Šv ‘Ale jau liesoje kiek tų gyvačių ten mėsoje! Taip aš nebegalėjau tos mėsos bevalgyti’. Taip pasakoma net Kvėdarnoje, kur daug tikėtinesnis atrodytų *è^o* ar *è^o*, pvz.: *m.e.s.ũos* | *ta.nã.d.èu^(e)* ‘mėsos – tai nedavė’. Kita vertus, literatūroje kartais minima rietaviškių *m.ènsà* gali būti tiktai arba atsiktinė individuali hiperkorekcija gretimų šnektų *m.ènsà* atžvilgiu, arba kažkieno neatidaus įsiklausymo vaisius.

Ir šiais atvejais *ē* nesiskiria nuo fonemos, atsiradusios dėl *ei* vienbalsėjimo. Apie Rietavą, Endriejavą, Veiviržėnus, Judrėnus, Vėžaičius ji randama vos ne kiekvieno žodžio kamiene¹⁷; kitur su *ei* → *ē* tariami tik kurie ne kurie žodžiai: beveik visuotiniai – *grē̃pt^ē* ~ *grē̃ibtī* ‘liesti, griebti’, *krē̃ūs* ~ *krẽivas*, *rē̃k* ‘reikia’, *svē̃ks* ~ *svẽikas*, *šē̃vā* ~ *šẽivā*; gana plačiai – *ē̃t^ē* ~ *ẽiti*, *grē̃ts* ~ *grẽitas*, *krē̃dā* ~ *kreidā*, *krē̃pt^ē* ~ *kreipti*, *lē̃st^ē* ~ *léisti*, *sklē̃st^ē* ~ *skleisti*, *šẽmīnā* ~ *šeimyna*.

§ 7. Būtinai pasakytina, kad fonema /*ē*/ esti ir kitos kilmės.

1. Gana dažnas fakultatyvus *e* (greta *en*) prieš būsimąjo laiko formantą *-s/-s’-*, pvz.: *kē̃ikl̥ t̥o̥ č̥ā̃ ĩ̃ k̥o̥ m̥ōn̥ d̥o̥ūs̥ĩ k̥ō̃n̥l̥* || *nu̥ pḁ r̥ ṽē̃n̥^(a)* \ *g̥ i̥ ṽ é̃ s̥ ā̃ m̥* Jdr ‘kiek tu čia ką man duosi, ką – nu, per vieną (= drauge, kartu) gyvensim’; *ž̥m̥ō̃n̥is̥ ĩ̃ l̥ō̃b̥ t̥ur̥ies̥l̥ t̥ō̃n̥ ā̃ r̥kli̥ | t̃ē̃n̥ k̃am̃^ē* *ṽē̃inã d̃ō̃l̥ k̃ū̃ō̃k̃^us̥ jau̥ t̃ē̃n̥ | k̃ā̃p̥ k̃ām̃^ē* ĩ̃ *kas̥ n̥ u̥ s̥ ē̃ g̥ i̥ w̃ ē̃ s̥ l̥* t. p. ‘žmonės turėdavo tą arklį, ten kame vieną du kokius jau ten, – kaip kame kas nusigyvens’; *jug̥ l̃ē̃ p̃ ṽes̃^(a)* \ *ō̃m̃z̃^(o)* \ *ĩ̃ ñ ẽ p̃ á̃ r̃ g̥ ĩ ṽ ē̃ s̃^o* | *r̃ē̃k̃ĩ ṽē̃iz̃ēt̃^(e)* ĩ̃ *p̃ū̃or̃^a* Sd ‘juk teip visą amžių nepergyvensiu – reikia veizdėti porą’; galimas jis ir *-sta* kamieno veiksmazodžių esamajame laike, plg. *ž̥m̃ū̃og̃ō̃s̥ k̃ḁ p̃ ḁ s̃ ē̃ s̥ t̃ l̥ | i̥ b̃ē̃ž̃ž̃ū̃ō̃ñ^(e)* \ *p̃āṽē̃rst̃* Trk ‘žmogus, kai pasensta, į beždžionę pavirsta’; *k̃ā̃l̥ t̃ō̃ br̃ā̃ñē̃^l* \ *i̥ ñ ẽ s̃ ē̃ s̃ t̃ ĩ¹⁸* \ *ñ ē̃ m̃ ā̃ ž̃!* Žeml ‘kad tu, Branele (≈ Bronele), ir nesensti nēmaž!’.

2. Fonemą /*ē*/ ← *ia*, *a*¹⁹ (t. y. ilgąjį *ē* arba kokį pozicinį jo atitikmenį) turi (ar bent seniau turėjo) keletas skolinių. Ji randama pavardėje *dē̃m̃ō̃nts*, tikriausiai kilusioje iš lenkų *diament* ‘deimantas’ ar vokiečių asmenvardžio *Diamant*²⁰, senajame penktadienio pavadinime *pē̃t̃ñĩ^{čē}*²¹ (*pē̃t̃ñĩⁿčē* Kl, Pln) / *pē̃t̃ñĩ^{čē}* / *p̃ē̃t̃ñĩ^{čē}*²², paskolintame iš sen. br. прятница, ir kitame iš vartosenos pasitraukusiame skolinyje

¹⁷ Žr., pvz., B. Jasiūnaitė, Fonologinės ir morfonologinės *ai, ei* vienbalsinimo sąlygos šiaurės žemaičių tarmėje, – VI tarptautinis baltistų kongresas: Pranešimų tezės, Vilnius, 1991, 44.

¹⁸ Dėl asimiliacinio *e* > *ē*/ie žr. 15 išn.

¹⁹ *a* po minkštojo priebalsio

²⁰ Plg. A. Vanagas, V. Maciejauskienė, M. Razmukaitė, Lietuvių pavardžių žodynas, A–K, 1985, 173 (s. v. *Dementas*).

²¹ Kartais minima (pvz., Blt XIV (1) 64) variantą su trumpuoju *e* (*pē̃t̃ñĩ^{čē}*) gali pasakyti nebent tie šiaurės žemaičiai, kuriems šis žodis visiškai svetimas.

²² Dėl *ē*/ie žr. 15 išn. – Čia pasakytina, kad daug kur šalia šių atmainų arba vietoj jų vartota ir ypatingai perdirbta *pē̃r̃t̃ñĩ^{čē}* / *pē̃r̃t̃ñĩⁿčē* / *pē̃r̃t̃ñĩ^{čē}*; galima ir *pē̃r̃ñĩ^{čē}* / *pē̃r̃ñĩ^{čē}*, atsiradusi prastinant junginį, prasidedantį nosinio sprogimo (faukaliniu) priebalsiu. Bandymas šiuos variantus tiesiogiai ar netiesiogiai sieti su lenkų kalba (plg. Blt XIV (1) 62) beviltiškas: toje kalboje penktadienis vadinamas visai kitaip – *piątek*. „Neetimologinis“ variantų *pē̃r̃t̃ñĩ^{čē}* ir kt. virpamasis po ilgojo kirčiuoto balsio (dar prisimintina: *ā̃ š̃k̃ō̃s* || *ā̃ r̃š̃k̃ō̃s* End ‘aiškus’, *kṽiē̃d̃ā̃ r̃ñā* || *kṽiē̃d̃ā̃ ñā* Kv ‘Kvėdarna’ ← **kvē̃d̃aina*, *ō̃ r̃š̃ō̃s* || *ō̃ r̃š̃ō̃s* Trk ir kt. ‘vašas’ ← **uañšas*, *šō̃sk̃ā̃ d̃ē* || *šō̃sk̃ā̃ r̃d̃ē* Vvr ‘suskaidė’) aiškintinas galbūt jau užgesusių fakultatyvių šio priebalsio nykimu greitojo (*allegro*) stiliaus kalbos (pedantiškiausiai sakant – diskurso) pagrindinio ar šalutinio kirčio pozicijoje po pailgėjusio balsio

sklĕ-nĩ-čĕ || sen. *sklĕ-nĩ-čĕ* End (vns. kilm. *sklĕ-nĩ-čĕs*) / *sklĕ-nĩ-čĕ* Kl, Pln (vns. kilm. *sklĕ-nĩ-čĕs*)²³, kildintiname iš s. br. склянїца²⁴.

§ 8. Šiems atvejams nepriskirtinas *ĕ*, susidaręs dėl junginio *e-e* kontrakcijos priešdėlių *ne-*, *be-*, *te-* ir veiksmazodžio *būti* bei jo vedinių šaknies *es-* sandūroje: *jus_vė.šket_/_mūmis / s'ėnūs* \ *pō_ve.līū!* // *ka_mes_n ĕ:s ā m: ĩ nĕk^a mā.čus^s / bēn_bamati_tumgē\ _kō*. Jdr 'Jūs vežkit (į ekskursijas) mus – senius, po velnių! Kad mes neesam nieko matę, bent bematytumėm ką'; *aš_bā_dĩ_kl' / t ĕ:s^ū ruokūu / tam^e_pilĕka.līnĕ\ mā.čus^s* t. p. 'aš baidyklę teesu, rokuoja, tame pilikalnyje mačiusi'; *sā.k^(a)_b ĕ:s ū ĩ t^(a) / vėsĕlĕ* Sd 'sako, beesanti veseliai'; *par_sā.ū^(a) / givė.nēm^(a) / nĕ:sō^r būuus⁽ⁱ⁾ / ,apsi'gĕrus^(a)* \ Rnv 'per savo gyvenimą neesu buvusi apsigėrusi'.

Tokio kontrakcinio skiemenis priegaidės nėra natūralios. Tęstinė atrodo tvirtagališkesnė už normalią tęstinę, staiginė – tvirtapradžiškesnė, nieku būdu ne lauztinė; pavyzdžiui, formos *nĕ:sō* ~ *ne-esū*, *tĕ:sō* ~ *teesū* niekada netariamoms **nĕ:sō*, **tĕ:sō*. Tai rodo, kad sutrauktasis *ĕ* yra ne atskira fonema, o fonemų junginys *e/&/e/*, – vadinasi, tokiais atvejais *ĕ* = *e/&/e/*, *é* = *lĕ/&/e/*.

II

§ 9. Tai, kas pasakyta pirmajame skirsnyje, tvirtai remia K. B ū gą, teigusį, kad žemaičių *mĕ:sā* 'mėsa' esąs iš rusų, – dabartinėmis sąvokomis, iš sen. baltarusių – мясо 't. p.' kildintinas slavizmas, šaknies vokalizmu nesiskiriantis nuo minėto žodžio *pĕ:tnĩ-čĕ* 'penktadienis'²⁵. Tokiems skoliniams pridera ir ką tik glaustai apsvarstytas senasis stiklinės pavadinimas *sklĕ-nĩ-čĕ/sklĕ-nĩ-čĕ*. Neabejotinai teisuus

([r] → <∅>/V_C) ir su tuo susijusia hiperkorekcija (∅ → <r>/V_C; plg. prieveiksmių *kadā* ~ *kadāi* 'kadaise, labai seniai' → <*kadār*> Grg, Sd, Žr, panašiai varijuojantį ar varijavusį veikiausiai pagal *dār* → <*dā*>). Įtariu, kad pirmasis vyksmas ([r] → <∅>/V_C) glūdi ir upėvardyje *ve:vĕ:ržōs* 'Veiviržas' (ir jo vedinyje *ve:vĕ:ržēnā* 'Veiviržėnai'), – raida galėjo būti tokia: *ve:vĕ:ržōs* (reduplikacija) → *ve:rvĕ:ržōs* („kuršiškas“ hiperkorekcinis dvigarsio pirmojo dėmens pailginimas) → *ve:rvĕ:ržōs* || *ve:vĕ:ržōs* → *ve:vĕ:ržōs* (vieno iš svyruojančių variantų pasirinkimas, stimuliuojamas dviejų *r* disimiliacijos).

²³ Telšiškiai, žinoma, vietoj *ĕ* taria priešskirtiniame ir atitrauktinio kirčio skiemenyje dėsingai sutrumpėjęs *e*, pvz.: *sklĕnĩ-čĕ* Gd, Nv, Tl (vns. kilm. *sklĕnĩ-čĕs*) arba rašinio pabaigoje (§ 19) minima antrinį dvibalsį *ei*.

²⁴ Dabartinėje baltarusių kalboje yra tik склянка 'stiklinė' (taip buvo jau XIX amžiuje – žr. И. И. Носовичъ, Словарь Бѣлорусскаго нарѣчя, Санктпетербургъ, 1870, 583). Aiškiai ir tvirtai pasakytina, kad skolintas ne literatūroje kartkartėmis minimas variantas скленїца, bet būtent склянїца (taip baltarusiai tartų ir dabar, jeigu žodis tebebūtų gyvas). Tik iš tokio varianto radosi kad ir pietinių vakarų aukštaičių bei pietų aukštaičių *sklĕnyčĕ*, didelės uteniškių dalies bei kai kurių vilniškių *sklĕ.nĩ-čĕ*, kai kurių vilniškių (pvz., Mielagėnų ir Svirkų šnektų) *sklĕnĩ-čĕ* (< *sklĕnĩčĕ* < **sklānĩčĕ*) ir t. t. Pokytis sl. 'a' → liet. *ė* (> *ė* ir pan.) yra gana nuoseklus (plg. V. K a r d e l i s, Fonologiniai rytų aukštaičių šnektų slavizmų fonologijos bruožai, Vilnius, 2003, 92tt.).

²⁵ Žr. B ū g a II 682, III 47. Tais (ypač pirmosios publikacijos laikais) baltarusių kalba buvo laikoma rusų kalbos tarne (r. белорусское наречие [rusского языка], senąja rašyba – Бѣлорусское нарѣчїе [Русскаго языка] – plg. 24 išn.).

Tiesa, kaip jau matėme, žemutinis *ē*, genetiškai susijęs su **ē/*en*, tariamas vieno kito veiksmožodžio esamojo laiko lyčių šaknyje, kartais prieš būsimojo laiko formantą. Bet čia žemutinio pakilimo balsis lengvai ir patikimai paaiškinamas paprasta ar kiek sudėtingesne analogija. Tokiais atvejais kaip *pasê:s* || *pasêns* ‘pasens’, *gã:st* ~ *gêsta* (/gãⁿ:st) balsio kokybė apibendrinta pagal būtąjį kartinį laiką (*pasê:na* ~ *pasêno*, *gã:sa* ~ *gêso*); *drê:s* ‘drįsta’: *drî:sa* ~ *drîso* (< *drê:n:s*: *drî:n:sa*) kartoja *lênd* ~ *leñda*: *lînda* ~ *liñdo*, *trênk* ~ *treñka*: *trînka* ~ *triñko* grupės veiksmožodžių modelį, o šis modelis turi būti labai seniai³¹ susidaręs pagal santykį *kã:rp* ~ *keřpa*: *kê:rpa* ~ *kiřpo*, *têlp* ~ *tełpa*: *têlpa* ~ *tiłpo*³².

§ 11. V. Vitkauskas, jausdamas, kad veiksmoždziai nėra tvirtas jo išankstinio įsitikinimo ar tikėjimo ramstis, bet norėdamas nors kiek jį pagrįsti, griebėsi šiaudelio – „poliarizacijos“³³ *mê:sà* ~ *misà* atžvilgiu. Tai šiaudelis beveik tiesiogine šio žodžio reikšme, nes silpnesnį argumentą sunku ir sugalvoti. Jis nestiprus jau vien todėl, kad netinka nei ankstesnėms, nei dabartinėms šnektoms, vietoj šakninio **ē/*en* turėjusioms ar tebeturinčioms *ēⁿ* ar *en* (/eN) arba *ei* – labai seną, randamą jau S. Daukanto ir J. A. Pabrėžos raštuose. Hipotetinė **mê:sal/*mê:sà* ‘mėsa’, pagal svarstomąją hipotezę turėjusi egzistuoti iki spėjamųjų įvykių, ir *mê:sà* ~ *misà* puikiai skirtusi visomis savo lytimis – „poliarizacija“ čia būtų buvusi nereikalinga, tiesiog negalimà. Tad kiek rimčiau galėtume remtis nebent tomis šnektomis, kuriose **ē/*en* yra virtęs nenosiniu *ē* ir „teorinio“ archetipo **mensá* reguliariu fonetinės raidos padarinys būtų **mê:sà* ~ **mê:sà*, kurį nuo kvazihomonimo *mê:sà* ~ *misà*, galimo tokiomis įsivaizduojamomis sąlygomis, teskirtų šaknies balsio kiekybė.

§ 12. Kad viskas paaiškėtų iki galo, idealizuokime padėtį, kiek tik įmanoma. Trumpam atidėkime „Purpurą“ į šalį ir tarkime, kad **mê:sà* tikrai egzistavo ir kad to vardažodžio ypatingos raidos padariniai yra plitę į visas puses iš hipotetinio *ēⁿ/en* (< **ē/*en*) ankstyvos denazalizacijos arealo.

Kad *mê:sà* ~ *misà* galėtų daryti tokiam žodžiui poveikį ir sužadinti išimtinį (arba, kaip dabar madinga sakyti, unikalų) poslinkį **mê:sà* → *mê:sà*, būtinos tam tikros sąlygos.

³¹ Tai bus įvykę tada, kai žodžių kamiene prieš tautosilabinius *n/m* balsis *i* dar nebuvo toks ryškiai uždaras ir artimas ilgajam *ī* kaip dabar.

³² Analogijos galia tokia didelė, kad pagal šį modelį net dvibalsis *ei* kartais perdirbamas į *ei*, plg. *rêit* || *rêit* ‘riečia’: *rêit^e* ~ *riêtė*, *têis* || *têis* ‘tiesia’: *têis^e* ~ *tiêšė* (apibendrinama *e*: *ē* tipo morfonologinė kaita).

³³ Kabutės V. Vitkausko. Jos korektiškos, nes straipsnyje kalbama veikiau apie galimą homonimų konfliktą, o ne tikrąją poliarizaciją (kaip ją supranta, pavyzdžiui, J. Kuryłowiczius, iš kurio darbų šis terminas ir atėjo į lietuvių kalbotyrą). Tiesa, dabar tą terminą pradedama vartoti ir beveik tokia reikšme, kokią jam bandė teikti V. Vitkauskas (žr., pvz., J. B l e v i n s, Op. cit., 293f.).

1. Pokyčio $\bar{e} \rightarrow \bar{e}$ metu tarmėje turi jau egzistuoti ilgasis balsis \bar{e} . Glaustai šią sąlygą galėtume apibendrinti tokia šiek tiek supaprastinta simbolinės logikos formulė³⁴:

$$(\forall \bar{e})((m(\bar{e}) \supset x(\bar{e})) \supset (\neg x(\bar{e}) \supset \neg m(\bar{e})))$$

2. Poslinkio akstinas $m\bar{e}s\grave{a} \sim mis\grave{a}$ turi būti plačiai vartojamas žodis.

3. Fonemos $/\bar{e}/$ atsitiktinių svyravimų (fluktuacijų) žemutinė riba turi kirstis su galimos konkurentės $/\bar{e}/$ svyravimų aukštutine riba, – kitaip tariant, $/\bar{e}/$ ir $/\bar{e}/$ turi turėti bendrų fakultatyvinių variantų. Taip galėtų būti tik tada, kai konkuruoja garsai, kurių akustika bei artikuliacija pakankamai artima.

4. Turi grėsti ne įsivaizduojamas, o tikras homonimų konfliktas – didelis pavojus, kad bent svarbiausios žodžių $*m\bar{e}\cdot s\grave{a} \sim *m\bar{e}s\grave{a}$ ir $m\bar{e}s\grave{a} \sim mis\grave{a}$ formos gali sutapti ar bent jų skirtumas visai priartėti prie klausos galimybių ribos.

Pasvarstykite, kaip nagrinėjamoju hipotetiniu atveju tenkinamos ar netenkinamos šios sąlygos.

§ 13. Lengviausia apsispręsti dėl pirmosios sąlygos.

Kai renkamasi iš atsitiktinių variacijų, pasirenkamasis garsas turi jau egzistuoti kaip savarankiška fonema³⁵. Todėl turbūt kiekvienam aišku, kad išimtinė pakaita $\bar{e} \rightarrow \bar{e}$ galėjo būti nors kiek įmanoma tiktai po visuotinio ar pozicinio *ei* virtimo ilguoju \bar{e} žodžių kamiene – svarstomojo hipotetinio pokyčio metu jau turėjo būti sakoma *kr̥ǣ̃us* ~ *kreiv̥as*, *r̥ĕk* ‘reikia’, *sv̥ĕks* ~ *sveikas* ar pan. (daugiau galimų pavyzdžių žr. § 6 pabaigoje). Kito šaltinio šis balsis neturėjo, o senasis baltiškasis $*\bar{e}$ (tas, iš kurio išriedėjęs bk \bar{e}) seniai jau buvo pakitęs, gal ir daugiau ar mažiau sudvibalsintas – bent tam tikrais atvejais.

Pabrėžtina, kad ir slavizmuose \bar{e} (žr. § 7 ir 9) galėjo atsirasti tik po kalbamojo pokyčio *ei* → \bar{e} ³⁶, – svarstomosios sąlygos loginėje formulėje (§ 12) slypi ir šis atvejis.

§ 14. Apie antrąją sąlygą pasamprotaukime platėliau.

Žemaičiuose *mis\grave{a}* – ne iš populiariųjų žodžių. Būdinga, kad iliustruojant pagrindinę jo reikšmę (‘nuopilas nuo salyklo alui, salyklo ekstraktas’) didžiajame

³⁴ Simbolių reikšmės: \forall – bendrumo kvantorius, \supset – materialioji implikacija (maždaug – santykis „jeigu ... tai“), \neg – neiginy. Simbolis *m* čia reiškia savybę ‘būti žodyje *m\bar{e}\cdot s\grave{a}*’, indeksas *x* – savybę ‘būti kur nors kitur’. Formulę galima interpretuoti taip: *Kiekvienam \bar{e} teisinga: Iš teiginio „jeigu \bar{e} yra žodyje *m\bar{e}\cdot s\grave{a}*, tai \bar{e} yra ir kur nors kitur“ plaukia teiginys „jeigu \bar{e} nėra kur nors kitur, tai \bar{e} nėra ir žodyje *m\bar{e}\cdot s\grave{a}*“.*

³⁵ To kategoriškai reikalauja vadinamasis struktūrinės analogijos principas – žr. P. Kiparsky, *The phonological basis of sound change*, – *The Handbook of Phonological Theory*, ed. by J. Goldsmith, Cambridge, 1995, 656.

³⁶ Endriejaviškių ir ypač iš kuliškių bei plungiškių germanizmas *kr̥ĕ·dà* ~ *kreidà* lyg ir rodo, kad *ei* vienbalsėjimas neturėtų būti labai senas. Bet veikiausiai to žodžio šaknies vokalizmas vertintinas kaip padarinys vietinės hiperkorekcijos, kurią galėjo sužadinti *ei* → \bar{e} svyravimas ir nuoseklaus vienbalsinančių savų šnektų priešprieša dažnėliau dvibalsį išlaikantiems kaimynams.

„Lietuvių kalbos žodyne“ minimas tik vienas Žemaičių taškas – Karklėnai (Kelmės r.): visos kitos vietos (jeigu nekalbėsime apie A. Juškos žodyną ir J. Lebedžio smulkiosios tautosakos rinkinį) nurodytos iš rytų aukštaičių ploto; iš ten ir visi antriosios (be abejo, perkeltinės) reikšmės (‘iš ruginių miltų padarytas rūgštus gėrimas, gira, rūgštymas, rūgštelė’) pavyzdžiai.

Šiaurės žemaičiai *mįsq* žino tik pagrindine reikšme, kurią viena 75 metų tirkšlišké paklausta nusakė taip: *pòtràr kòr_á.l^oq dērb | nerú:geš_dâr àlòs* ‘putra, kur alų dirba, nerūgęs dar alus’ – žmonės, niekada nesusidūrę su aludariais ir salyklinio alaus darymu, to žodžio nemoka paaiškinti. Tai rodo, kad šios tarmės plote *mēsà ~ misà* – ne visuotinai vartojamas žodis, o profesionalizmas.

Nėra jokios abejonės, kad toks specialus aludarių amato terminas negali ir negalėjo daryti įtakos kasdienės buities žodžiui.

§ 15. Trečiąją sąlygą nesunku patikrinti empiriškai.

Įrašius į kompiuterio atmintį Tirkšlių šnekta išartą³⁷ dirbtinį (logatominį) bei natūralų vienaskaitos galininką **mē·s^a / mē·s^{a38}* ir apdorojus įrašus Lietuvoje gerai žinoma olandų P. Boersmos ir D. Weeninko kompiuterine programa PRAAT (v. 4.4.16)³⁹, gautos tokios trijų pirmųjų formančių (F₁, F₂, F₃) reikšmės⁴⁰:

[eː]: F₁ = 510 Hz, F₂ = 1480 Hz, F₃ = 2240 Hz

[eː]: F₁ = 660 Hz, F₂ = 1340 Hz, F₃ = 2570 Hz

Akivaizdu, kad [eː] ir [eː] – labai skirtingi garsai: pirmąjį tarptautine transkripcija reikėtų žymėti maždaug [ɛː], antrąjį – [æː]. Atvirasis [eː] gerokai kompaktiškesnis, įtemptesnis ir daug žemesnio tembro negu [eː]⁴¹.

³⁷ Eksperimentuota su savo paties įskaitytais pavyzdžiais. Kad taip galima daryti, rodo kad ir P. Ladefogedo, vieno iš pačių didžiųjų dabarties fonetikų, darbai (žr., pvz., P. Ladefoged, Vowels and Consonants: An Introduction to the Sounds of Languages, Oxford etc., 2005, 38 passim).

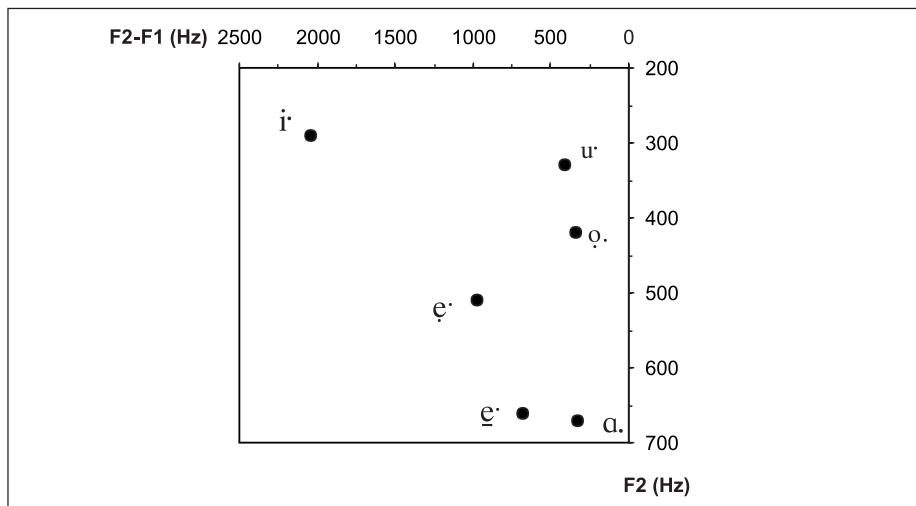
³⁸ Tariant logatominės formos **mē·s^a* balsį orientuotasi į veiksmą *tē·sat* ‘tęsiat’. Lyties *mē·s^a* ‘mėsa’ balsio kokybę geriau perteikia simbolis <e>; tikslesnė viso žodžio transkripcija būtų *mē·s^a*, nes balsis labai atviras, o priebalsis [m] nesuminkštėjęs.

³⁹ Paskutinė versija, paskelbta baigiant šį rašinį, buvo PRAAT v. 4.4.30 – žr. P. Boersma, D. Weenink, PRAAT: doing phonetics by computer (Version 4.4.30): [Computer program], – <http://www.praat.org/> = <http://www.fon.hum.uva.nl/praat/> (2006-08-28).

⁴⁰ Pateikiami kelių (5–7) realizacijų vidurkiai, suapvalinti 10 Hz tikslumu. – Visa tokių tyrimų metodika ir eiga gana smulkiai aprašyta str. A. Girde n i s, Adutiškio šnektos balsių [aː]/[aː] trukmė ir spektrai, – Blt XL (1), 2005, 47–50 (§ 2.2–2.4).

⁴¹ Kompaktiškumo, įtempimo ir tonalumo indeksai (atitinkamai – *c*, *t*, *T*), apskaičiuoti kompiuteriu pagal R. Piotrovskio rekomendacijas (žr. P. Г. П и о т р о в с к и й, Еще раз о дифференциальных признаках фонемы, – Вопр. языкознания, VI, 1960, 24–28), tokie: balsio [eː] – *c*.1000 = 883, *t* = 390, *T*.1000 = 25, balsio [eː] – *c*.1000 = 839, *t* = 290, *T*.1000 = 283.

Visų ilgųjų bei pusilgių balsių akustinėje erdvėje jie atrodo taip (žr. pav).

Tirkšliškių kirčiuoti ilgųjų ir pusilgių balsių spektrai tikrų ir dirbtinių (logatomi- nių) formų pozicijoje [m]–[s^u]. Ordinačių ašyje žymimos pirmosios formantės (F₁) reikšmės, absčių ašyje atidėti antriosios ir pirmosios formantės skirtumai (F₂-F₁)⁴²

Kaip matyti, [e] beveik sutampa su „teoriniu“ neutraliuoju balsiu, dažniausiai žymimu simboliu <ə>⁴³, o [e] artimas užpakaliniam balsiui [a] – ypač pagal pirmąją formantę, atliepančią labai žemam pakilimui ir dideliam atvirumui.

Sunku tikėtis, kad tokie skirtingi garsai, nors jų tarimas ir labai svyruotų, gali turėti bendrų fakultatyvinių variantų – bent jau pakankamai dažnų, kad [e] retkarčiais galėtų būti nugirstas kaip [e]. O be tokių klausos riktų išimtinė pakaita *mė̃:sà → mē̃:sà neturėtų jokio – nei fonologinio, nei fonetinio – pamato⁴⁴.

§ 16. Pagaliau priėjome prie ketvirtosios sąlygos.

Pažiūrėkime, kaip kretingiškių šnektose atrodytų tikro žodžio *mēsà* ~ *misà* ir įsivaizduojamo (t. y. neva dėsningai iš **mensá* išriedėjusio) **mē̃:sà* ~ **mēsà* paradigmos:

⁴² Dėl tokio balsių akustinės erdvės vaizdavimo ir to vaizdo artimumo artikuliaciniams santykiams žr. P. Ladefoged, I. Maddieson, *The Sounds of World's Languages*, Oxford etc., 2002, 284–286.

⁴³ Vyro balsiui jo formantės tokios: F₁ = 500 Hz, F₂ = 1500 Hz, F₃ = 2500 Hz (žr. A. Girde- nis, *Teoriniai lietuvių fonologijos pagrindai*, Vilnius, 2003, 226 ir min. lit.). Savaiame supranta- ma, kad F₂-F₁ = 1000 Hz.

⁴⁴ Plg. J. Blevins, *Op. cit.*, 32ff. ir min. lit.

V. <i>mēsà</i>	<i>*mē:sà</i>
K. <i>mēsūsos</i> <i>mēsūsos</i>	<i>*mē:sūsos</i> <i>*mē:sūsos</i>
N. <i>mēsâ</i>	<i>*mē:sâ</i>
G. <i>mēs^sa</i>	<i>*mē:s^a</i>
[n. <i>mēsò</i>	<i>*mē:sò</i>
Vt. <i>mēsūo</i> <i>mēsūo</i>	<i>*mē:sūo</i> <i>*mē:sūo</i>

Matome, kad kretingiškųjų paradigmose homoniminių formų apskritai nebūtų – kiek panašūs atrodytų nebent galininkai, nors iš tikrųjų tradicinė tarmė ir juos skirtų, nes pusilgiai *e., o.* čia gana trumpi – daug trumpesni negu tikri ilgieji *ē, ō*; pastebimai kitoniška būtų jų priegaidė (plg. minimaliąją porą *sklĕ:st^ē ~ sklĭ:ti* : *sklĕ:st^ē ~ sklĕ:sti*, kur priegaidės labai skirtingos). Dabartiniai telšiškiai šiandien vienodai tartų dar ir kilmininką bei vietininką, bet kiekybės opozicijų neutralizacija šios tarmės priešskirtiniuose skiemenyse negali būti labai sena: prieš 30–40 metų informantai, gimę XIX a. ar pačioje XX a. pradžioje, ilguosius ir trumpuosius priešskirtinius balsius bent fakultatyviai tebeskirdavo⁴⁵.

§ 17. Glaustai a p i b e n d r i n k i m e apmąstymus, išdėstyti § 12–16.

Iš keturių sąlygų, kuriomis – ir tai su išlygomis – galėtume pripažinti bent šioki toki pokyčio **mē:sà* → *mē:sà* realumą, daugiau mažiau priimtina pasirodė tik pirmoji: prieš pokyčiui prasidedant tarmė jau galėjo turėti ilgąjį *ē* (← *ei*). Kitats tris sąlygas analizė meste atmeta – jokio homonimų konflikto nei jo sukeltos „poliarizacijos“ negalima rekonstruoti net pasirinkus idealizuotą versiją, palankiausią nagrinėjamaipai hipotezei. Nėra tokio fonologinės raidos mechanizmo, kuris būtų galėjęs pažeminti hipotetinio vardažodžio **mē:sà* šaknies balsio pakilimą – transformuoti tą įsivaizduojamą žodį į *mē:sà*.

Susiejus tuos svarstymus su rankraštinės „Purpuros“ faktais, pateiktais ir išnagrinėtais pirmajame skirsnyje, galimas tik vienas, bet visiškai tvirtas atsakymas į šio rašinio antraštės klausimą: šiaurės žemaičių *mē:sà* ‘mėsa’ nėra ir negali būti *veidinis* iš baltų **mensā*. Šio žodžio aiškinimo, tikresnio kaip tas, kurį jau beveik prieš 90 metų teikė K. Būga (žr. § 9), kol kas neturime – ir vargu ar kada turėsime. Galima tik stebėtis didžiausiojo mūsų kalbininko intucija ir dar kartą įsitikinti, kaip pavojinga klasikų ignoruoti ar į jų mintis bei darbus žiūrėti atsainiai ir be deramo pieteto.

⁴⁵ Žr. A. Girdenis, Mažeikių tarmės vokalizmas [1967], – KD I 141; I d e m, Atvirasis *e* vaduviškių (kalvariškių) vardažodžio galinėse [1972], – Ibidem, 235t.; A. Girdenis, V. Lakinė, Šiaurės žemaičių kalbėjimo tempas [1976], – KD II 339.

§ 18. Nors rašinys kaip ir baigtas, turbūt reikia pasakyti kelis žodžius dėl variantų *měisà* (/meišà) ir *měnsà* (/meňsà/mensà)⁴⁶. Pagrindines mano mintis dėl jų, ilgai dėstytas tik gyvu žodžiu, glaustai jau yra paskelbęs V. Vitkauskas – tos mintys, tada dar gana impulsyvios ir nebrandžios, net buvo lyg ir koks polemikos akstinas.

§ 19. Pirmasis variantas *měisà* (/meišà Šauk ir kt.) paaiškinamas tik kaip hiperkorekcijos padarinys – maždaug toks pat kaip daug kur Žemaičiuose vartota § 7 aiškinamo skolinio *sklė·nĩ·čė* ‘stiklinė’ atmaina *sklėini·čė* Sd, Trk, Vks, Kv ir kt. (/skleini·či Šauk ir kt.)⁴⁷. Abiem atvejais nukopijuota ir hipernormaliai apibendrinta „prestizinė“ retrogradinė (grįžtamoji) raida $\bar{e} \rightarrow ei$ ($\bar{e}t^e \sim eiti \rightarrow \bar{e}it^e$, *sklė·st^e* ~ *skleisti* → *sklėist^e* ir pan.).

Be abejonės, šakniniai *ei*, *ai* buvo suvienbalsėję į \bar{e} , \bar{a} daug didesniame plote, negu atrodytų iš dabartinės šio reiškinio geografijos. Sustiprėjus aukštaičių įtakai kažkur žemaičių ploto pietryčiuose kilo \bar{e} , \bar{a} atvertimo į „tauresnius“ *ei*, *ai* tendencija ir žodis po žodžio, pozicija po pozicijos ėmė slinkti į vakarus bei šiaurę. Ši banga pamažu užliejo daugelį žodžių, turinčių šakninį \bar{e} ⁴⁸, – neišvengiamai ėmė rasti hipernormalizmą tais išimtiniais atvejais, kai šis balsis nebuvo kilęs iš *ei*. Tai anksčiau ar vėliau turėjo sužadinti fakultatyvų svyravimą $\bar{e} \rightarrow <ei>$ ir žodžių *mě·sà*, *sklė·nĩ·čė* prototipuose; užgesus tiems svyravimas vienur nusistovėjo formos su dvibalsiu, kitur – su senuoju ilguoju balsiu⁴⁹.

Kodėl *sklėini·čė* buvo sakoma plačiau negu *měisà*, suprasti nesunku. Stiklinė senais laikais paprastiesiems kaimo žmonėms nebuvo kasdienės buities daiktas – ji asocijuodavosi su šventėmis bei iškilmėmis, su rafinuotesne miestų ir dvarų kultūra. Tokia pat prestižo aureolė supo ir stiklinės pavadinimą, todėl hipernormalios raidos sparta, nuoseklumu bei veržlumu jam negalėjo prilygti *mě·sà* – kur kas buitiškesnis ir žemiškesnis žodis. Dėl tų pačių motyvų daug plačiau išliko su \bar{e} ir

⁴⁶ Gana tiksliai jų geografiją žr. V. Vitkauskas, Op. cit., 63t. Tų variantų arealai vietomis, matyt, susikirsdavo. Pavyzdžiui, senieji šaukėniškiai (Kelmės r.) šiaip sakydavę *měisà* , bet žaismingame posakyje *pri·mėnsuõs reik drun̄suõs* ‘prie mėsos (t. y. merginantis) reikia drąsos’ vartota ir *měňsà* (prof. habil. dr. Alberto Rosino asmeninė informacija).

⁴⁷ Dar žr. V. Vitkauskas, Šiaurės rytų dūnininkų žodynas (toliau – DūnŽ), Vilnius, 1976, 533.

⁴⁸ Naujausias man žinomas pavyzdys yra § 7 paminėta pavardė *dė·mõnts*, kurią beveik visi jaunesnieji tirkšliškiai taria *dėimõnts* ar net *dėimãnts*.

⁴⁹ Čia būtina pažymėtina, kad \bar{e} atvertimo į *ei* galimybę Z. Zinkevičius buvo empiriškai užčiuopęs jau 1966 metais (žr. LD 91 – dėl kuršėniškių *měisà* galimos kilmės iš *mě·sà*).

senasis penktadienio pavadinimas *pē·tñî·ĉ^{e50}*; be to, dvibalsį *ei* asimiliuojančiose šnektose tikriausiai pasigirsdavusiam dvibalsiui įsitvirtinti trukdė asimiliuotos formos **pēiñî·ĉ^e* neparanki, net dezorientuojanti asociacija su *pēitâ* ‘pietūs’.

§ 20. Turimais duomenimis⁵¹, variantas *mēnsà/mēñsà/mensà* žinomas tik tose šnektose, kurioms būdinga hiperkorekcinė ilgųjų balsių nazalizacija prieš pučiamuosius bei sklandžiuosius ir jos išprovokuotas „neetimologinis“ -*n*- (pavyzdžiui, tokiais atvejais kaip *gînslà/gîñslà* ‘gysla’, *gûnžî·s/gunžî·s* ‘gūžys’, *trîns/triñs* ‘trys’)⁵²:

$$\bar{V} \rightarrow \bar{V}^n / - \{ \underset{R}{S} \}$$

To reiškinių areale *mē·sà* ne tik galėjo, bet beveik ir turėjo pakisti į *mēnsà*. Šį pokytį ypač skatino ir spartino galingas nosinio *m* poveikis, sukėliaš nuolatinę koartikuliacinę nazalizaciją, kurią šiuo konkrečiu atveju galima glaustai parodyti tokia formule:

$$\bar{V} \rightarrow \bar{V}^n / [m] _$$

Progresyvinę nosinamąją *m* galią ypač puikiai rodo 1759 m. „Ziwato“ *maqf-te ~ mōⁿ·ste* ‘tepalas’ (su <*q*> = *on* – visi 16 pavartojimų) – skolinys, kurio originale (br. маць ar le. maśc ‘t.p.’) nosinio balsio nebuvo; tokio šaknies vokalizmo žodį *mōⁿ·ste* yra turėję ir pietų žemaičiai varniškiai (bent jau Laukuvos ir Šiauduvos apylinkėse)⁵³.

V

§ 21. Glaustai su s u m u o k i m e viso tyrimo rezultatus.

1. XIX a. vidurio rankraštinis šiaurės žemaičių Kretingos šnektos tekstas „Purpura iszganima mukos Jezusa“ ir diachroninės fonologijos argumentai rodo, kad žemaičių žodis *mē·sà* ‘mėsa’ negali būti veldinys, kilęs iš baltų **mensá*, ir kad

⁵⁰ V. Vitkauskas DūnŽ 519. Žr. dar I d e m, – Blt XIV (1) 62 (paskutinė pastraipa, kur minimą kai kurių pietų žemaičių varniškų *peitnyčia*). Toje vietoje šiuo ir panašiais kitais atvejais pasitaikąs *ei* visai nesuprantamais ryšiais siejamas su s. sl. *ę* – atrodytų, kad žemaičiai galėję skolintis iš senosios slavų (t. y. senosios b u l g a r ū!) kalbos... Nemanyčiau, kad autorius taip manė iš tikrųjų, bet tekstas toks nedisciplinuotas, kad galima jį ir taip suprasti.

⁵¹ Tai neblogai matyti iš V. V i t k a u s k o žemėlapiu (Blt XIV (1) 63).

⁵² Apie sociolingvistinius pokyčio motyvus žr. A. G i r d e n i s, Simono Stanevičiaus rašyba ir jo tarmės fonologinė sistema [1992], – KD III 49t. (§ 11).

⁵³ Žr. V. G r i n a v e c k i s, Žemaičių tarmių istorija: fonetika, Vilnius, 1973, 334. Apie nevykusį bandymą sieti šį žodį su veiksmažodžiu *mqstyti* žr. A. G i r d e n i s, A. R o s i n a s, [rec.:] V. G r i n a v e c k i s, Žemaičių tarmių istorija (Fonetika) [1974], – KD I 410.

reikia grįžti prie Kazimiero Būgos, pagrįstai teigusio, kad ž. *mē·sà* yra skolinys iš rusų (t. y. sen. baltarusių) *мясо* ‘t. p.’

2. Svarbiausi argumentai:

- a) „Purpuroje“ žodžių kamieno garsas, kilęs iš **ē/*en*, rašomas tik grafema <ę>, o *mēsa* – tik su <e> (*mesa, mesos* ir t. t.).
- b) Šnektose, kurios žodžių kamiene turi *ē* < **ē/*en*, neišmanoma rasti fonologinių mechanizmų, paaiškinančių ir pateisinančių unikalų to garso pakitimą vieninteliame žodyje *mē·sà*.

3. Nagrinėjamojo žodžio variantai su *-ei-* vietoj laukiamo *ē* yra hiperkorekcinės raidos, plitusias iš aukštaičių paribio, apibendrinimo rezultatas. Jie kopijuoja „pres-tižinę“ retrogradinę *ē·t^e → ēit^e* ‘eiti’ tipo pakaitą. Variantas *mēnsà/meñsà/mensà* yra atsiradęs dėl žemaičių pietuose bei pietryčiuose paplitusios sociolingvistiškai motyvuotos ilgųjų balsių nazalizacijos ($\bar{V} \rightarrow \bar{V}^n / - \{ \bar{R} \}$), kurią rėmė bei skatino ryškus nosinis balsių tembras po *m* ($\bar{V} \rightarrow \bar{V}^n / [m]_-$).

§ 22. Baigdamas norėčiau širdingai padėkoti doc. dr. Birutei J a s i ū n a i t e i, dr. Skaidrai G i r d e n i e n e i, prof. habil. dr. Albertui R o s i n u i ir prof. habil. dr. Sergejui T e m č i n u i už patarimus ir įvairią kitokią pagalbą.

STAMMT DAS NORDŽEMAITISCHE *mē·sà* ‘Fleisch’ AUS **mensá*?

Zusammenfassung

Im Beitrag wird anhand des handschriftlichen Textes der nordžemaitischen Mundart von Kretinga „Purpura iszganima mukos Jezusa“ (‘Purpur der Erlösung durch das Leiden Christi’) aus der Mitte des 19. Jh. und anhand der Argumente der diachronischen Phonologie gezeigt, dass das žemaitische Wort *mē·sà* ‘Fleisch’ nicht aus dem baltischen **mensá* stammt. Es wird bewiesen, dass man auf die begründete Behauptung von Kazimieras Būga zurückkommen sollte, dass žem. *mē·sà* eine Entlehnung aus dem ostslavischen *мясо* (*m’aso*) ist.

Hauptargumente:

1. Im „Purpura“ wird der aus **ē/*en* stammende Laut des Wortstammes nur als Graphem <ę> geschrieben, während *mē·sà* ‘Fleisch’ nur mit <e> aufgefunden wird (vgl. *ysztes ~ ištesa* ‘deht aus’, *szwęsto ~ šwęstū* ‘mit geweihtem’ und Nom. Sg. *mesa*, Gen. Sg. *mesos*, Akk. Sg. *mesa* etc.).
2. In den Mundarten, die im Wortstamm *ē* < **ē/*en* haben, ist es unmöglich phonologische Mechanismen aufzufinden, durch die die unikale Veränderung dieses Lautes in dem einzigen Wort *mē·sà* erklärt und gerechtfertigt werden könnte.

Die Varianten des untersuchten Wortes mit *-ei-* sind das Ergebnis der hyperkorrekativen Verallgemeinerung. Sie kopieren den „autoritativen“ retrograden Ersatz vom Typ *ē·t^e ~ ēiti* → <ēit^e> ‘gehen’ (nach dem Modell *svē·kà* → <svēikà> ‘gesund’ neben *mē·sà*, später tauchte an seiner Stelle *mēisà/meñsà* auf). Die Variante *mēnsà/meñsà* ist entstanden aufgrund der soziolinguistisch moti-

vierten Nasalisierung der langen Vokale $\bar{V} \rightarrow \bar{V}^n / - \{ \text{ŕ} \}$, die im žemaitischen Süden und Südosten weit verbreitet ist (vgl. *gísla* → *gínsla* ‘Ader’, *trīs* → *triņš* ‘drei’), unterstützt und gefördert durch eine deutliche nasale Klangfarbe der vokale nach [m] ($\bar{V} \rightarrow \bar{V}^n / [m] -$).

Aleksas GIRDENIS

Baltistikos ir bendrosios kalbotyros katedra

Vilniaus universitetas

Universiteto 5

LT-01513 Vilnius

Lietuva

[*agirdenis@takas.lt*]